

סוגיה כז: הנאה הבאה לו לאדם בעל כרחו

רקע

במסגרת הדיון בדין איסור הנאה, דנה הגמ' בדין הנאה שאינה יזומה. אדם הולך בדרך, ומגיע אליו ריח של עבודה זרה, האם מותר לו להריח את הריח? האם מותר לו ללכת במקום שהוא יודע שיש בו ריח אסור בהנאה?

הגמ' מקשרת את מחלוקת אביי ורבא בדין זה למחלוקת רבי יהודה ורבי שמעון בדין דבר שאינו מתכוון. להבנת סוגייתנו נפתח בכמה מילים על מחלוקת רבי יהודה ורבי שמעון.

רבי יהודה ורבי שמעון נחלקו בשתי מחלוקות לגבי העושה פעולה אסורה בשבת ללא כוונה למלאכה ולמגמתה: א. מלאכה שאינה צריכה לגופה. ב. דבר שאינו מתכוון. בין שתי המחלוקות הללו קיים הבדל מהותי. מלאכה שאינה צריכה לגופה היא דין בשבת בלבד, דבר שאינו מתכוון הוא דין כללי בכל התורה. לדעת רבי שמעון אין חייבים מהתורה על מלאכה שאינה צריכה לגופה, מגזרת הכתוב של "מלאכת מחשבת". לפטור של דבר שאינו מתכוון אין מקור, והוא נלמד מסברא.

כדי להבין את ההיתר של דבר שאינו מתכוון, צריך להבין תחילה את משמעות המושג "כוונה". יש שני סוגים שונים של כוונה, ולכל אחד משמעות אחרת:

א. יש כוונה המלווה את המעשה.

ב. יש כוונה המגדירה את המעשה.

"מצוות צריכות כונה", "הקורא קריאת שמע ולא כיוון בפסוק ראשון לא יצא ידי חובתו", כוונות אלו הן כוונתו המלווה את המעשה. לא מספיק לעשות את מעשה המצוה, אלא צריך לעשות אותה לשם מצוה. לא מספיק לקרוא קריאת שמע, צריך גם להתכוון לפירוש המילים. כוונה זו היא דרישה נוספת של התורה. התורה אינה מסתפקת במעשה אלא דורשת גם כוונה.

מצות יבום אינה צריכה כוונה. המתכון לבוא על אשתו ובא על יבמתו קנאה, למרות שלא היתה לו כוונה ליבם. אף על פי כן אומרת הגמ' [ב"ק כז.]: "נפל מראש הגג ונתקע... ביבמתו לא קנה". ביאה ללא כוונה לביאה אינה מוגדרת כלל כמעשה ביאה, וכיוון שאין בנפילה מהגג מעשה ביאה, לא קנאה. מצות יבום אינה זקוקה לכוונה המלווה את המעשה, אבל היא זקוקה לכוונה המגדירה את המעשה כמעשה ביאה.

ההיתר של דבר שאינו מתכוון הוא מפני שכוונה מגדירה את המעשה כמעשה של האדם. הגורר ספסל ועושה חריץ באדמה עושה שני מעשים: א. מעשה היתר - גרירת ספסל בשבת. ב. מעשה איסור - חרישה באדמה. כשהוא אינו מתכוון לחרישה, מעשהו מוגדר מעשה

גרירה, ולא מעשה חרישה, ולכן אף אם הספסל עושה חריץ באדמה, מעשה זה אינו מתייחס לאדם, ואין לחייב עליו.

הגמ' בשבת [כט:] מביאה מחלוקת אמוראים האם דבר שאינו מתכוון מותר לדעת רבי שמעון רק כשאי אפשר לעשות את מעשה ההיתר ללא עשיית המלאכה האסורה, או אפילו כשאפשר לעשות את מעשה ההיתר ללא עשיית המלאכה האסורה. האם ההיתר לגרור ספסל בשבת הוא רק בספסל כבד, שלא ניתן להרימו, ולכן גוררים אותו, או אף בספסל קל, שניתן להרימו. מסקנת הסוגיה בשבת, שרבי שמעון מתיר אפילו כשאפשר. שני המושגים הללו "אין מתכוון" ו"אפשר" הם יסוד הדיון בסוגייתנו.

מקורות

- א. כה:-כו: "איתמר הנאה הבאה לו לאדם בעל כרחו... לישנא קמא דרבא תיובתא"
 - ב. רא"ש סי' ב, "איתמר הנאה הבאה לו לאדם בעל כרחו... וקי"ל כרבא"
 - ג. רי"ף ו: באלפס, "איתמר הנאה הבאה לו לאדם בכל כרחו... וקי"ל כרבא"
- רמב"ם הל' מאכלות אסורות פי"ד הי"ב

הסבר הסוגיה

"איתמר הנאה הבאה לו לאדם בכל כרחו אביי אמר מותרת ורבא אמר אסורה" [גמ' כה:]

אביי ורבא נחלקו בדין הנאה שאינה יזומה, אלא באה לאדם בעל כרחו, אביי מתיר ורבא אוסר. הנאה בעל כרחו שונה מהנאה רצונית בכך שאין בה מעשה. הלוקח מאכל ואוכלו, עולה ומשתמש בה, בשמים של עבודה זרה ומריחם, עושה מעשה, ועל המעשה ניתן לחייבו. ההולך לתומו בדרך, וריח בשמים של עבודה זרה מגיע אליו, הוא אינו עושה מעשה, ולכן לא ניתן לחייבו. נחלקו אביי ורבא מתי ניתן לראות את ההליכה במקום שיש בו הנאה אסורה כמעשה עבירה. כשאדם הולך כדי להריח, יש מעשה עבירה ברור, אבל כשאדם הולך לדרכו, וההנאה באה אליו ממילא, לא ברור שניתן לראות את ההליכה כמעשה עבירה.

דין אדם ההולך לדרכו וההנאה באה אליו ממילא, דומה לאדם הגורר ספסל לצורך ישיבתו, ותוך כדי הגרירה נעשה חריץ באדמה. לפיכך משהו הגמ' את מחלוקת אביי ורבא למחלוקת רבי יהודה ורבי שמעון בדבר שאינו מתכוון.

הגמ' מסבירה שמחלוקת אביי ורבא בדין הנאה הבאה לאדם בעל כרחו תלויה בשני גורמים:

א. האם יש לו דרך אחרת להגיע "בלתי עקום ואריכות הדרך" [מהר"ם חלאה ד"ה אתמר] למחוז חפצו ["אפשר"], או שזו הדרך הקצרה היחידה שדרכה ניתן להגיע למחוז חפצו ["לא אפשר"].

ב. האם הוא מתכוון ליהנות מהאיסור, או שאין לו כוונה ליהנות ממנו.

שני הגורמים הללו יוצרים ארבעה מצבים שונים: א. אפשר ומתכוון. ב. אפשר ולא מתכוון. ג. לא אפשר ומתכוון. ג. לא אפשר ולא מתכוון.

הגמ' מביאה שתי לישנות. לפי הלישנא הראשונה הדין הוא:

א. אפשר ומתכוון - גם אביי וגם רבא מודים שאסור בין לרבי שמעון ובין לרבי יהודה.
ב. לא אפשר ומתכוון - גם אביי וגם רבא מודים שאסור בין לרבי שמעון ובין לרבי יהודה.

ג. לא אפשר ולא מתכוון - גם אביי וגם רבא מודים שמותר לרבי שמעון ואסור לרבי יהודה [ע"פ תוס'].
ד. אפשר ולא מתכוון - גם אביי וגם רבא מודים שלרבי יהודה אסור. בשיטת רבי שמעון נחלקו אביי מתיר ורבא אוסר.

גם לרבא וגם לאביי, גם אליבא דרבי שמעון וגם אליבא דרבי יהודה, כוונה ליהנות מגדירה את ההליכה כהליכה לשם הנאה. כשיש כוונה ליהנות, ההליכה היא גם הליכה סתמית וגם הליכה לצורך הנאה.

כשלא אפשר ולא מתכוון, אין מעשה, ולכן אביי ורבא מודים שלרבי שמעון פטור. רבי יהודה מחייב בדבר שאינו מתכוון, ומכאן שלדעתו ניתן לחייב על תוצאה של עבירה אף אם אין מעשה המיועד לעבירה.

כשאפשר ולא מתכוון, רבי יהודה מחייב, שהרי הוא מחייב אפילו כשלא אפשר ולא מתכוון. בשיטת רבי שמעון ורבי יהודה נחלקו אביי ורבא. לדעת אביי רבי שמעון פוטר, כיוון שללא כוונה ההליכה אינה מוגדרת כהליכה להנאה, אלא כהליכה סתמית. לדעת רבא רבי שמעון מחייב, כיוון שהבחירה בדרך שיש בה איסור הנאה, מגדירה את ההליכה כהליכה להנאה.

לפי הלישנא השניה הדין הוא:

א. אפשר ומתכוון - אין הבדל בין שתי הלישנות בדין זה, ולכן הגמ' לא הזכירה מקרה זה.

ב. אפשר ולא מתכוון - בדין זה נחלקו רבי יהודה ורבי שמעון, רבי שמעון מתיר גם לאביי וגם לרבא.

ג. לא אפשר ולא מתכוון - מותר לכו"ע גם לרבי יהודה וגם לרבי שמעון, בין לאביי ובין לרבא.

ד. לא אפשר ומתכוון - לרבא אסור גם לרבי יהודה וגם לרבי שמעון, שכוונה מגדירה את המעשה כמעשה של האדם. לאביי, לרבי שמעון אסור, ולרבי יהודה מותר. לדעת אביי אליבא דרבי יהודה, לכוונה אין משמעות, ולכן כשאי אפשר ללכת בדרך אחרת, ההנאה אינה מתייחסת לאדם, ואין לחייב עליה.

בסוגיית דבר שאינו מתכוון, יש דין נוסף שבסוגייתנו אינו מוזכר – "פסיק רישיה". כשהמלאכה האסורה נובעת בצורה הכרחית ממעשה האדם, הוא חייב עליה, למרות שאינו מתכוון. בסוגייתנו הנאת הריח מגיע לאדם בצורה ודאית, ולכן חוסר הכוונה אינו אמור להתיר.

התוס' [ד"ה לא] מתייחס לנקודה זו, ואומר שמדובר בסוגיה שההנאה אינה פסיק רישיה, אבל הוא אינו מסביר את דבריו, הרא"ש [ס"ב] מבאר נקודה זו, ואומר: "ומיירי בדלא הוי פסיק רישיה כגון שיכול לסתום נחיריו שלא יהנה מן הריח דפסיק רישיה הוי כמתכוין בכל איסורי דאורייתא".

הסברו של הרא"ש אינו ברור, מהו מועיל שהיה יכול לסתום נחיריו, הרי עתה בשעה שעובר ליד הריח, אינו סותם נחיריו. האם מותר לגרור ספסל באדמה רכה, שפסיק רישיה שיעשה חריץ, כיוון שהיה ניתן להגביה את הספסל ולא לגרורו?!

נראה להסביר, כפי שביארנו את כל הסוגיה, שמעשה העבירה הוא ההליכה בדרך שיש שם איסור הנאה. כיוון שבשעת בחירת הדרך ניתן להחליט על סתימת נחיריו, ההנאה אינה פסיק רישיה, ומותר ללכת בדרך זו אף לא סתימת האף. בגרירת ספסל, מעשה העבירה הוא הגרירה, ולכן צריך שבשעת הגרירה לא יהיה מצב של פסיק רישיה, בסוגייתנו, מעשה העבירה הוא ההליכה, ולכן מספיק, שבשעת בחירת הדרך, יש יכולת להתחמק מההנאה.

עד עכשיו הלכנו בכיוון שדין הנאה הבאה לו לאדם בעל כרחו זהה לדין דבר שאינו מתכוון – כך סוברים רוב הראשונים. התוס' ר"ד כותב: "ואין לחלק בין ריח עבודה זרה ובין גרירת הספסל, כאשר חילקתי במהדורא קמא ותנינא" – מכאן שניתן לחלק בין שני הנושאים הללו.

ניתן לומר שבסוגיית דבר שאינו מתכוון, המלאכה מתבצעת על ידי מעשה אקטיבי, בסוגייתנו עבירת ההנאה היא על ידי מעשה פאסיבי, ולכן קישור המעשה לאדם שונה מקישורו בדבר שאינו מתכוון.

הבחנה זו משמעותית במיוחד לגבי פסיק רישיה. בדבר שאינו מתכוון, יש מעשה אקטיבי, ולכן רק במקום שאין פסיק רישיה, המעשה מנותק מהאדם העושה. בסוגייתנו המעשה פאסיבי, ולכן מותר באינו מתכוון, אפילו בפסיק רישיה.

סיכום

סוגיית "הנאה הבאה לאדם בעל כרחו" דומה לסוגיית דבר שאינו מתכוון, ובשניהם דנים במעשה הנעשה, האם הוא מתייחס לפעולה המותרת בלבד, או שהוא מתייחס גם למעשה העבירה. מסקנת הסוגיה, שכוונת האדם היא הנותנת תשובה לשאלה זו. כשהוא מתכוון גם לאיסור – אסור, כשהוא מתכוון להיתר בלבד – מותר.

הלכה

השו"ע משמיט את סוגייתנו. איני יודע מה הסיבה להשמטה.